

Αυτές είναι, νομίζω, οι κατευθυντήριες ιδέες μιᾶς οικονομικῆς ἔρμηνείας τῆς ἱστορίας. Μέχρι τώρα δὲν τίθενται περίπλοκα φιλοσοφικὰ προβλήματα, ὅπως: σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ οικονομικὴ αὐτῆ θεωρία συνδέεται ἀναγκαῖα ἢ ὄχι μὲ μία ὑλιστικὴ μεταφυσικὴ; Ποιὸ εἶναι τὸ ἀκριβὲς νόημα ποῦ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὸν ὄρο «διαλεκτικὴ»; Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ νὰ σταθοῦμε στὶς κατευθυντήριες ιδέες, ποῦ εἶναι ἐμφανῶς ἐκεῖνες ποῦ ἐξέθεσε ὁ Μάρξ καὶ ποῦ ἄλλωστε εἶναι κάπως ἀμφίλογες, μιὰ καὶ τὰ ἀκριβῆ ὅρια μεταξὺ ὑποδομῆς καὶ ἐποικοδομήματος μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν, καὶ ἀπετέλεσαν, ἀντικείμενο ἀτελείωτων συζητήσεων.

2. Τὸ «Κεφάλαιο».

Δύο εἰδῶν ἔρμηνείες δόθηκαν στὸ *Κεφάλαιο*. Κατὰ τοὺς μὲν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Schumpeter, πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ βιβλίον ἐπιστημονικῆς οἰκονομίας χωρὶς φιλοσοφικὲς προεκτάσεις. Κατὰ τοὺς δέ, ὅπως π.χ. ὁ πατὴρ Bigo, εἶναι ἓνα εἶδος φαινομενολογικῆς ἢ ὑπαρξιακῆς ἀνάλυσης τῆς οἰκονομίας καὶ τὰ χωρία ἐκεῖνα ποῦ προσφέρονται σὲ φιλοσοφικὴ ἔρμηνεία, ὅπως π.χ. τὸ κεφάλαιο περὶ τοῦ φετιχισμού τοῦ ἐμπορεύματος, μᾶς δίνουν τὸ κλειδί τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ. Χωρὶς νὰ ἐμπλακῶ στὶς ἀντιδικίες αὐτές, θὰ ὑποδείξω τὴν ἔρμηνεία ποῦ προσωπικὰ δέχομαι.

Ὁ Μάρξ, κατὰ τὴν γνώμη μου, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ θέλει νὰ εἶναι ἐπιστήμονας οἰκονομολόγος, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἑγγλων οἰκονομολόγων μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε τραφεῖ. Θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν κληρονόμο καὶ συνάμα τὸν κριτικὸ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Εἶναι πεπεισμένος πὼς συγκρατεῖ ὅ,τι τὸ καλύτερο ὑπάρχει στὴν οἰκονομία αὐτῆ, διορθώνοντας τὰ λάθη τῆς καὶ ξεπερνώντας τὶς στενότητές τῆς ποῦ ὀφείλονται στὴν καπιταλιστικὴ ἢ ἀστικὴ ὀπτικὴ τῆς γωνία. Ὅταν ὁ Μάρξ ἀναλύει τὴν ἀξία, τὴν ἀνταλλαγὴ, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν ὑπεραξία, τὸ κέρδος, θέλει νὰ εἶναι καθαρὸς οἰκονομολόγος καὶ δὲν θὰ τοῦ ἐρχόταν καθόλου ἡ ιδέα νὰ δικαιολογήσει τὴν τάδε ἢ τὴν δεῖνα ἀνακριβῆ

ἢ συζητήσιμη φιλοσοφικὴ πρόταση ἐπικαλούμενος κάποια φιλοσοφικὴ πρόθεση. Ὁ Μάρξ ἔπαιρνε τὴν ἐπιστήμη στὰ σοβαρά.

Δὲν εἶναι ἐντούτοις κλασικὸς οἰκονομολόγος μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια, κι αὐτὸ γιὰ μερικοὺς πολὺ συγκεκριμένους λόγους, τοὺς ὁποίους ἔχει ἐξᾴλλου ὁ ἴδιος ὑποδείξει καὶ τοὺς ὁποίους ἀρκεῖ νὰ ἐπανεύρουμε γιὰ νὰ κατανοήσουμε ποῦ τοποθετεῖται τὸ ἔργο του.

Ὁ Μάρξ καταλογίζει στοὺς κλασικοὺς οἰκονομολόγους ὅτι θεώρησαν τοὺς νόμους τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ὡς νόμους καθολικῆς ἰσχύος. Ἀντίθετα, κατὰ τὴν γνώμη του κάθε οἰκονομικὸ καθεστῶς ἔχει τοὺς δικούς του οἰκονομικοὺς νόμους. Οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι τῶν κλασικῶν εἶναι, στὶς περιστάσεις ὅπου ἰσχύουν, ἀπλῶς οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος. Ὁ Μάρξ περνᾷ λοιπὸν ἀπὸ τὴν ιδέα μιᾶς καθολικῆς ἰσχύουσας οἰκονομικῆς θεωρίας στὴν ιδέα τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν οἰκονομικῶν νόμων κάθε καθεστῶτος.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἓνα δεδομένο οἰκονομικὸ καθεστῶς δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἂν δὲν πάrouμε ὑπόψῃ τὴν κοινωνικὴ του δομὴ. Ὑπάρχουν οἰκονομικοὶ νόμοι χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὸ κάθε καθεστῶς, γιὰτὶ οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι εἶναι ἡ ἀφηρημένη ἔκφραση κοινωνικῶν σχέσεων ποῦ προσδιορίζουν ἓναν ὀρισμένο τρόπο παραγωγῆς. Γιὰ παράδειγμα, στὸ καπιταλιστικὸ καθεστῶς ἡ κοινωνικὴ δομὴ εἶναι ἐκεῖνη ποῦ ἐξηγεῖ τὸ οὐσιῶδες οἰκονομικὸ φαινόμενο τῆς ἐκμετάλλευσης ὅπως ἐπίσης εἶναι καὶ ἐκεῖνη ποῦ καθορίζει τὴν ἀναπότρεπτη αὐτοκαταστροφὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος.

Ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται, ὅτι ὁ Μάρξ θέτει ὡς στόχο του νὰ ἐξηγήσει ταυτόχρονα τόσο τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος μὲ βάση τὴν κοινωνικὴ του δομὴ ὅσο καὶ τὸ γίγνεσθαι τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος μὲ βάση τὸν τρόπο λειτουργίας του. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ *Κεφάλαιο* ἀποτελεῖ ἓνα μεγαλειῶδες ἐγχείρημα καὶ, τὸ λέω μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια, ἓνα ἐγχείρημα ἰδιοφυές, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ταυτόχρονα ὁ τρόπος λειτουργίας, ἡ κοινωνικὴ δομὴ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος. Ὁ Μάρξ εἶναι ἓνας οἰκονομολόγος ποῦ θέλει νὰ εἶναι παράλληλα καὶ κοινωνιολόγος. Ἡ κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ καπιταλι-

σμού θά επιτρέψει να κατανοηθεί το γιατί οι άνθρωποι υφίστανται εκμετάλλευση μέσα στο καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας και γιατί το καθεστώς αυτό είναι καταδικασμένο, από τις αντιφάσεις του, να εξελιχθεί προς μία επανάσταση που θά το καταστρέψει.

Η ανάλυση της λειτουργίας και του γίνεσθαι του καπιταλισμού παρέχει ταυτόχρονα ένα είδος ιστορίας της ανθρωπότητας μέσα από τους διάφορους τρόπους παραγωγής. Το Κεφάλαιο είναι ένα βιβλίο οικονομικό, που ταυτόχρονα αποτελεί μία κοινωνιολογία του καπιταλισμού καθώς επίσης και μία φιλοσοφική ιστορία της ανθρωπότητας, που είναι μπερδεμένη μέσα στις ίδιες της τις συγκρούσεις, μέχρι το τέρμα της προϊστορίας.

Η απόπειρα αυτή είναι προφανώς μεγαλειώδης, προσθέτω όμως άμεσως ότι δεν την θεωρώ επιτυχημένη. Έξάλλου μέχρι τώρα καμία τέτοια προσπάθεια δεν έχει πετύχει. Η σημερινή οικονομική ή κοινωνιολογική επιστήμη διαθέτει μερικές έγκυρες αναλύσεις του τρόπου λειτουργίας του καπιταλισμού, διαθέτει έγκυρες κοινωνιολογικές αναλύσεις της μοίρας των ανθρώπων και των τάξεων μέσα στο καπιταλιστικό καθεστώς, διαθέτει ορισμένες ιστορικές αναλύσεις που εξηγούν τον μετασχηματισμό του καπιταλιστικού καθεστώτος, δεν υπάρχει όμως συνολική θεωρία που να συνδέει με αναγκαίο τρόπο τα μεγέθη «κοινωνική δομή», «τρόπος λειτουργίας», «απεπρωμένο των ανθρώπων μέσα στο καθεστώς», «εξέλιξη του καθεστώτος». Και αν δεν υπάρχει θεωρία που να φθάνει να αγκαλιάσει το σύνολο, ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι τέτοιο σύνολο δεν υπάρχει, έφ' όσον η ιστορία δεν είναι σε τόσο βαθμό έλλογη και αναγκαία.

Όπως και αν έχει το πράγμα, κατανόηση του Κεφαλαίου σημαίνει κατανόηση του πώς ο Μάρξ θέλησε ταυτόχρονα να αναλύσει την λειτουργία και το γίνεσθαι του καθεστώτος και να περιγράψει την μοίρα των ανθρώπων μέσα σ' αυτό.

Το Κεφάλαιο αποτελείται από τρεις τόμους. Ο ίδιος ο Μάρξ δημοσίευσε μόνο τον πρώτο τόμο. Ο 2ος και ο 3ος δημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του. Τους έβγαλε ο Ένγκελς από τον όγκο των χειρογράφων του Μάρξ και απέχουν πολύ από το να είναι ολοκληρωμένοι. Οι έρμηνείες που βρίσκονται στο 2ο και 3ο τόμο

επιδέχονται άμφισβήτηση, γιατί όρισμένα χωρία μπορούν και να φανούν αντιφατικά. Δεν πρόκειται βέβαια εδώ να συνοψίσω το σύνολο του Κεφαλαίου, δεν θεωρώ όμως αδύνατο να απομονώσω τα ουσιώδη εκείνα θέματα που είναι, άλλωστε, αυτά, στα όποια ο Μάρξ έδινε μεγαλύτερη σημασία και τα όποια άσκησαν περισσότερο επίδραση στην ιστορία.

Το πρώτο από τα θέματα τούτα είναι ότι η ουσία του καπιταλισμού βρίσκεται καταρχήν και προπάντων στην επιδίωξη του κέρδους. Στον βαθμό που στηρίζεται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ο καπιταλισμός στηρίζεται επίσης και στην επιδίωξη του κέρδους από μέρους των επιχειρηματιών ή παραγωγών.

Όταν ο Στάλιν στο τελευταίο του έργο έγραψε ότι ο θεμελιώδης νόμος του καπιταλισμού είναι η επιδίωξη του μέγιστου κέρδους, ενώ ο θεμελιώδης νόμος του σοσιαλισμού είναι η ικανοποίηση των αναγκών και η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των μαζών, μετέφερε, βέβαια, την σκέψη του Μάρξ από το επίπεδο της άνωτερης στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, κράτησε όμως το αρχικό θέμα της μαρξικής ανάλυσης, αρχικό θέμα που το βρίσκουμε στις πρώτες σελίδες του Κεφαλαίου, όπου ο Μάρξ αντιπαρατάσσει δύο τύπους ανταλλαγής.⁹

Υπάρχει ένας τύπος ανταλλαγής που πηγάζει από εμπόρευμα σε εμπόρευμα, περνώντας ή όχι διαμέσου του χρήματος. Κατέχετε ένα αγαθό, του όποιου δεν επιθυμείτε την χρήση, και το ανταλλάσσετε μ' ένα άλλο αγαθό που χρειάζεστε, δίνοντας το αγαθό που κατέχετε σ' αυτόν που το επιθυμεί. Η ανταλλαγή αυτή μπορεί να διενεργηθεί με άμεσο τρόπο, όποτε πρόκειται για ανταλλαγή «χέρι με χέρι». Μπορεί να διενεργηθεί και με έμμεσο τρόπο, διαμέσου του χρήματος, που είναι το γενικό ισοδύναμο όλων των εμπορευμάτων.

Η ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα είναι, θά μπορούσαμε να πούμε, ή άμεσα κατανοητή ανταλλαγή, ή άμεσα ανθρώπινη ανταλλαγή, αλλά είναι επίσης και η ανταλλαγή που δεν αφή-

νει κέρδος ή πλεόνασμα. "Όσο θά περνάτε από έμπορεύμα σέ έμπορεύμα θά βρίσκεστε σέ μιá σχέση ισότητας.

Υπάρχει, αντίθετα, κι ένας δεύτερος τύπος ανταλλαγής, που πάει από χρήμα σέ χρήμα, περνώντας από τó έμπορεύμα, αλλά μέ τούτη τήν ιδιομορφία, ότι στο τέρμα τής ανταλλακτικής διαδικασίας κατέχετε ποσότητα χρήματος άνώτερη από εκείνη που είχατε στο άρχικό στάδιο. Αυτός λοιπόν ó τύπος ανταλλαγής, που πηγáίνει από χρήμα σέ χρήμα περνώντας από τó έμπορεύμα, είναι ó κύριος τύπος ανταλλαγής στο καπιταλιστικό σύστημα. Στόν καπιταλισμό ó επιχειρηματίας δέν πηγáίνει από ένα έμπορεύμα που του είναι άχρηστο σέ άλλο χρήσιμο περνώντας από τó χρήμα ή ούσία τής καπιταλιστικής ανταλλαγής είναι τó πέρασμα από τó χρήμα στο χρήμα, περνώντας από τó έμπορεύμα, και ή τελική άπόκτηση περισσότερου χρήματος από αυτό που είχαμε άρχικά.

Ό Μάρξ θεωρεί τούτο τόν τύπο ανταλλαγής ως τήν κατ' έξοχήν καπιταλιστική ανταλλαγή και, ταυτόχρονα, ως τήν πιό μυστηριώδη ανταλλαγή. Γιατί νά μπορούμε μέσω τής ανταλλαγής ν' άποκτήσουμε ό,τι δέν είχαμε άρχικά ή έν πάση περιπτώσει νά έχουμε τελικά περισσότερα άπ' όσα είχαμε στην άρχή; Τó κεντρικό πρόβλημα του καπιταλισμού, κατά τόν Μάρξ, θά μπορούσε νά διατυπωθεί ως έξής: από που πηγάζει τó κέρδος; Πώς είναι δυνατό νά υπάρξει ένα καθεστώς όπου τó βασικό κίνητρο τής δραστηριότητας είναι ή επιδίωξη του κέρδους και όπου παραγωγοί και έμποροι στην πλειοψηφία τους μπορούν νά πραγματοποιήσουν κέρδος;

Ό Μάρξ είναι πεπεισμένος ότι έχει βρει στο έρώτημα τούτο μιá άπάντηση πλήρως ικανοποιητική για τó πνεύμα. Μέσω τής θεωρίας τής υπεραξίας άποδεικνύει ταυτόχρονα ότι όλα ανταλλάσσονται στην αξία τους και έντούτοις υπάρχει μιá πηγή κέρδους.

Τά στάδια τής άπόδειξης είναι: ή θεωρία τής αξίας, ή θεωρία του μισθοϋ και, ως κατάληξη, ή θεωρία τής υπεραξίας.

Πρώτη πρόταση: ή αξία όποιοϋδήποτε έμπορεύματος είναι χοντρικά άνάλογη προς τήν ποσότητα μέσης κοινωνικής εργασίας που έμπεριέχεται σ' αυτό. Αυτό όνομάζεται θεωρία τής αξίας-εργασίας.

Ό Μάρξ δέν διατείνεται ότι ó νόμος τής αξίας τηρείται μέ άκρίβεια σέ όποιαδήποτε ανταλλαγή. Η τιμή ενός έμπορεύματος κυμαίνεται πάνω ή κάτω από τήν αξία του άνάλογα μέ τήν κατάσταση τής προσφοράς και τής ζήτησης. Ό Μάρξ όχι μόνο δέν άγνοεί τις διακυμάνσεις αυτές γύρω από τήν αξία αλλά και τις πιστοποιεί μέ σαφήνεια. "Άλλωστε ó Μάρξ άναγνωρίζει ότι τά έμπορεύματα έχουν αξία μόνο στο μέτρο που υπάρχει γι' αυτά ζήτηση. Μέ άλλα λόγια, άν ένα έμπορεύμα περιέχει άποκρυσταλλωμένη εργασία αλλά δέν προσελκύει καμία άγοραστική δύναμη, τότε δέν αξίζει τίποτε. Μέ άλλα λόγια ή άναλογική σχέση αξίας και ποσότητας εργασίας προϋποθέτει φυσιολογική ζήτηση του συγκεκριμένου έμπορεύματος, πράγμα που σημαίνει ότι παραμερίζεται ένας από τούς συντελεστές των διακυμάνσεων τής τιμής. "Αν υποθέσουμε όμως μιá φυσιολογική ζήτηση για τó συγκεκριμένο έμπορεύμα, τότε κατά τόν Μάρξ υπάρχει μιá κάποια άναλογική σχέση μεταξύ τής αξίας του έμπορεύματος αυτού, όπως εκφράζεται στην τιμή, και τής ποσότητας μέσης κοινωνικής εργασίας, ή όποία είναι άποκρυσταλλωμένη στο έμπορεύμα αυτό.

Γιατί συμβáίνει αυτό; Τó κύριο έπιχείρημα που προσκομίζει ó Μάρξ είναι ότι ή ποσότητα εργασίας είναι τó μόνο ποσοτικά μετρήσιμο στοιχείο που βρίσκουμε στο έμπορεύμα. "Αν κοιτάξουμε τήν αξία χρήσης βρισκόμαστε μπρός σ' ένα άυστηρά ποιοτικό στοιχείο. Δέν υπάρχει δυνατότητα σύγκρισης τής χρήσης ενός στυλογράφου μέ τήν χρήση ενός ποδηλάτου. Πρόκειται για δύο καθαρά ύποκειμενικές χρήσεις και έπομένως μη συγκρίσιμες μεταξύ τους. "Αφού ψάχνουμε νά βρούμε σέ τί συνίσταται ή ανταλλακτική αξία των έμπορευμάτων πρέπει νά βρούμε ένα στοιχείο ποσοτικά μετρήσιμο, όπως ή ίδια ή ανταλλακτική αξία. Τó μόνο ποσοτικά μετρήσιμο στοιχείο, λέει ó Μάρξ, είναι ή ποσότητα εργασίας που ένυπάρχει, ένσωματώνεται και άποκρυσταλλώνεται στο κάθε έμπορεύμα.

Υπάρχουν βέβαια προβλήματα που τά άναγνωρίζει και ó Μάρξ, δηλαδή οι άνισότητες στην κοινωνική εργασία. Η εργασία του χειρώνακτα ή του ειδικευμένου εργάτη δέν έχουν τήν ίδια αξία ή τήν ίδια ικανότητα δημιουργίας αξίας μέ τήν εργασία του άρχιερα-

γάτη, τοῦ μηχανικοῦ ἢ τοῦ γενικοῦ διευθυντῆ. Ὁ Μάρξ, ἀποδεχόμενος τίς ποιοτικὲς αὐτὲς διαφορὲς ἐργασίας, προσθέτει ὅτι ἀρκεῖ ἢ ἀναγωγή τῶν διαφορῶν αὐτῶν μορφῶν ἐργασίας σὲ μία μονάδα ποῦ εἶναι ἡ μέση κοινωνικὴ ἐργασία.

Δεύτερη πρόταση: ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας μετρίεται ὅπως ἡ ἀξία ὁποιοῦδήποτε ἐμπορεύματος. Ὁ μισθὸς ποῦ καταβάλλει ὁ καπιταλιστὴς στὸν ἐργάτη ἔναντι τῆς ἐργατικῆς δυνάμης ποῦ τοῦ πούλα ὁ ἐργάτης, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας ποῦ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς οἰκογενείας του ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία πληρώνεται στὴν ἀξία της, σύμφωνα μὲ τὸν γενικὸ νόμο τῆς ἀξίας ποῦ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα.

Ἡ πρόταση αὐτὴ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Μάρξ κατὰ κάποιον τρόπο ὡς αὐτονόητη, ὡς προφανής. Κι ὅταν μία πρόταση προβάλλεται ὡς αὐτονόητη, συνήθως εἶναι συζητήσιμη.

Ὁ Μάρξ λέει: ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔρχεται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας γιὰ νὰ πούλησει τὴν ἐργατικὴ του δυνάμη, ἢ δυνάμη του αὐτὴ πρέπει νὰ πληρώνεται στὴν ἀξία της. Καί, συνεχίζει, ἡ ἀξία στὴν περίπτωσι αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ὅ,τι σὲ ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις: πρέπει δηλαδὴ νὰ ἔχει μετρηθεῖ μὲ βάση τὴν ποσότητα ἐργασίας. Δὲν πρόκειται ὅμως ἀκριβῶς γιὰ τὴν ποσότητα ἐργασίας ποῦ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ παραχθεῖ ἓνας ἐργαζόμενος, ὅποτε θὰ βγαίναμε ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν ἀνταλλαγῶν γιὰ νὰ μποῦμε στὸν χῶρο τῶν βιολογικῶν ἀνταλλαγῶν. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ποσότητα ἐργασίας, ποῦ θὰ μετρήσει τὴν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δυνάμης, εἶναι ἡ ποσότητα ἐργασίας τῶν ἐμπορευμάτων ποῦ χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιὰ τὴν ἐπιβίωσι, τὴν δική του καὶ τῆς οἰκογενείας του.

Ἡ δυσκολία στὴν πρόταση αὐτὴ εἶναι ὅτι, μολονότι ἡ θεωρία τῆς ἀξίας-ἐργασίας ἐδράζεται στὸν ποσοτικὸ μετρήσιμο χαρακτήρα τῆς ἐργασίας ὡς ἀρχὴ τῆς ἀξίας, ὡστόσο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸν ἐργάτη καὶ τὴν οἰκογένειά του ἐμπορεύματα, τότε ἀπὸ πρώτη ὄψι ἐγκαταλείπουμε τὸν χῶρο τῶν ποσοτικῶν μετρήσιμων μεγεθῶν. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἓνα μέγεθος ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν κατάστασι τῶν ἠθῶν καὶ

τῆς συλλογικῆς ψυχολογίας, πράγμα ποῦ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Schumpeter τόνιζε ὅτι ἡ δεύτερη πρόταση τῆς θεωρίας τῆς ἐκμετάλλευσις δὲν εἶναι παρὰ ἓνα παιγνίδι μὲ τίς λέξεις.

Τρίτη πρόταση: ὁ χρόνος ἐργασίας ποῦ χρειάζεται στὸν ἐργάτη γιὰ τὴν παραγωγή ἀξίας ἴσης μὲ ὅση πῆρε ὁ ἴδιος ὑπὸ μορφή μισθοῦ, εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὴν πραγματικὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας του. Ὁ ἐργάτης παράγει ἐπὶ παραδείγματι σὲ πέντε ὥρες ἀξία ἴση μὲ αὐτὴ ποῦ περιέχεται στὸ μισθὸ του, ἀλλὰ ἐργάζεται δέκα ὥρες. Ἐπομένως τὸν μισθὸ χρόνο ἐργάζεται γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν ἄλλο μισθὸ γιὰ τὸν ἐργοδότη. Ἡ ὑπεραξία εἶναι ἡ ποσότητα ἀξίας ποῦ παράγει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπὸ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, δηλαδὴ τὸν χρόνο ἐργασίας ποῦ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή ἀξίας ἴσης μὲ ὅση ὁ ἴδιος ἔλαβε ὑπὸ μορφή μισθοῦ.

Τὸ τμήμα τῆς ἡμέρας ἐργασίας, ποῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν παραγωγή ὅσης ἀξίας ἀποκρυσταλλώνεται στὸν μισθὸ του, καλεῖται ἀναγκαῖα ἐργασία, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ὑπερεργασία. Ἡ ἀξία ποῦ παράγεται στὴν διάρκεια τῆς ὑπερεργασίας λέγεται ὑπεραξία. Τὸ δὲ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσις ὀρίζεται ἀπὸ τὴν σχέση ὑπεραξίας καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, τοῦ κεφαλαίου δηλαδὴ ποῦ πηγαίνει στὴν πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ.

Ἄν δεχθοῦμε τίς δύο πρώτες προτάσεις, ἡ τρίτη ἀκολουθεῖ ἀναγκαστικά, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι ὁ χρόνος ἐργασίας, ποῦ εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν παραγωγή ὅσης ἀξίας ἐνσαρκώνεται στὸν μισθὸ, εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὴν ὀλικὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας.

Ὁ Μάρξ βεβαιώνει ἀφοριστικά τούτη τὴν διάστασι ἀνάμεσα σὲ ἡμέρα ἐργασίας καὶ σὲ ἀναγκαῖα ἐργασία. Ἦταν πεπεισμένος ὅτι ἡ ἡμέρα ἐργασίας τοῦ καιροῦ του, ποῦ ἦταν 10 ὥρες, συχνὰ δὲ καὶ 12, ἦταν ἐμφανῶς ἀνώτερη ἀπὸ τὴν διάρκεια τῆς ἀναγκαῖας ἐργασίας, δηλαδὴ ὅσης ἐργασίας χρειάζοταν γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ἐνσαρκωμένης στὸν ἴδιο τὸ μισθὸ ἀξίας.

Ἐκινώντας τώρα ἀπὸ τούτη τὴν ἀφετηρία, ὁ Μάρξ ἀναπτύσσει μία ὀλόκληρη καζουιστικὴ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πάλης γιὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐργασίας. Ἐπικαλεῖται πολυάριθμα φαινόμενα τοῦ καιροῦ του καὶ ἰδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐργοδότες ἐπιδιώκουν

νά πραγματοποιήσουν κέρδη κυρίως από την τελευταία ώρα ή από τις δύο τελευταίες ώρες εργασίας. Είναι άλλωστε έδω και έναν αιώνα γνωστό ότι κάθε φορά που περιορίσθηκε ή διάρκειά της εβδομάδας εργασίας οι εργοδότες διαμαρτυρήθηκαν. Στά 1919 έλεγαν ότι δεν θα μπορούσαν πια να λειτουργήσουν με ύκτάωρη ημέρα εργασίας. Η τοποθέτηση αυτή των εργοδοτών πρόσφερε ένα επιχείρημα στην θεωρία του Μάρξ, ή όποια συνεπάγεται ότι τὸ κέρδος βγαίνει από τις τελευταίες ώρες εργασίας.

Η αύξηση τῆς υπεραξίας σὲ βάρος τῶν μισθωτῶν ἢ ἡ αύξηση τῆς ἐκμετάλλευσης ἐπιτυγχάνεται με δύο βασικές διαδικασίες: εἴτε με τὴν ἐπιμήκυνση τῆς διάρκειας τῆς εργασίας εἴτε με τὸν ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερο περιορισμὸ τῆς διάρκειας τῆς ἀναγκαίας εργασίας. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα περιορισμοῦ τῆς διάρκειας τῆς ἀναγκαίας εργασίας εἶναι ἡ αύξηση τῆς παραγωγικότητας, δηλαδή ἡ παραγωγή ἀξίας ἴσης με αὐτὴ τοῦ μισθοῦ σὲ λιγότερο ἀριθμὸ ὥρων. Διαφαίνεται, ἔτσι, ὁ μηχανισμὸς πὸν ἐξηγεῖ τὴν τάση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας νὰ αὐξάνει ἀπεριόριστα τὴν παραγωγικότητα τῆς εργασίας. Ἡ αύξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς εργασίας ἐπιφέρει αὐτόματα περιορισμὸ τῆς διάρκειας τῆς ἀναγκαίας εργασίας καί, κατὰ συνέπεια, σὲ περίπτωση διατήρησης τοῦ ἐπιπέδου τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν, αύξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς υπεραξίας.

Κατανοοῦμε τώρα τὴν προέλευση τοῦ κέρδους καί τὸ πῶς ἕνα οἰκονομικὸ σύστημα, ὅπου ὅλα ἀνταλλάσσονται σὴν ἀξία τους, εἶναι ταυτόχρονα ἱκανὸ νὰ παράγει υπεραξία, δηλαδή, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν εργοδοτῶν, κέρδος. Ὑπάρχει ἕνα ἐμπόρευμα με τὴν ἰδιομορφία νὰ πληρώνεται σὴν ἀξία του καί ἐντούτοις νὰ παράγει περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀξία του· τὸ ἐμπόρευμα τοῦτο εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εργασία.

Ἡ τέτοια ἀνάλυση φαινόταν στὸν Μάρξ καθαρὰ ἐπιστημονική, μιὰ καί ἐξηγοῦσε τὸ κέρδος μέσω ἑνὸς μηχανισμοῦ ἀναπότρεπτου καί ἐγγενοῦς στοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ὅμως ὁ ἴδιος αὐτὸς μηχανισμὸς ἔδινε λαβὴ σὲ καταγγελίες καί μομφές, γιατί, ἐνῶ ὅλα συντελοῦνταν σύμφωνα με τὸ νόμο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ ἐργάτης γινόταν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, ἐργαζόταν ἕνα μέρος τοῦ

χρόνου γιὰ τὸν ἑαυτὸ του κι ἕνα ἄλλο γιὰ τὸν καπιταλισμὸ. Ὁ Μάρξ ἦταν ἐπιστήμονας ἀλλὰ συνάμα καί προφήτης.

Αὐτὰ εἶναι, σὲ μιὰ γρήγορη ἀνακεφαλαίωση, τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς θεωρίας τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Μάρξ, ἕνα διπλὸ πλεονέκτημα. Ἐπιλύει καταρχὴν ἕνα ἐνδογενὲς σὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία πρόβλημα πὸν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: ἀφοῦ σὴν ἀνταλλαγὴ ὑπάρχει ἰσότητα ἀξιών, ἀπὸ πὸν προέρχεται τὸ κέρδος; Ἐπειτα ὁ Μάρξ, λύνοντας αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸ αἴνιγμα, ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι δίνει μιὰ αὐστηρὰ ἔλλογη θεμελίωση σὴν διαμαρτυρία ἐναντίον ἑνὸς εἶδους οἰκονομικῆς ὀργάνωσης. Τέλος, ἡ θεωρία του γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση δίνει, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη γλώσσα, κοινωνιολογική θεμελίωση στοὺς οἰκονομικοὺς νόμους τῆς λειτουργίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας.

Ὁ Μάρξ πιστεύει ὅτι οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι εἶναι ἱστορικοὶ καί ὅτι κάθε οἰκονομικὸ καθεστῶς ἔχει τοὺς δικούς του. Ἐνα παράδειγμα τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν νόμων εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐκμετάλλευσης, μιὰ καί ὁ μηχανισμὸς τῆς υπεραξίας καί τῆς ἐκμετάλλευσης προϋποθέτει τὴν διάκριση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις. Μία τάξη, ἡ τάξη τῶν εργοδοτῶν ἢ κατόχων τῶν παραγωγικῶν μέσων, ἀγοράζει τὴν ἐργατικὴ δύναμη τῶν ἐργατῶν. Ἡ οἰκονομικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς καπιταλιστὲς καί στοὺς προλετάρους ἀποτελεῖ συνάρτηση μιᾶς κοινωνικῆς σχέσης ἰσχύος ἀνάμεσα σὲ δύο κοινωνικὲς κατηγορίες.

Ἡ θεωρία τῆς υπεραξίας ἔχει διπλὴ λειτουργία, ἐπιστημονική καί ἠθική. Ἡ σύζευξη τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ἔδωσε στὸν μαρξισμό ἀσύγκριτη δύναμη ἀκτινοβολίας. Τὰ ὀρθολογικὰ πνεύματα ἱκανοποιούνταν ἐξίσου ὅπως καί τὰ ἰδεαλιστικὰ κι ἐξεγερμένα. Καί οἱ δύο αὐτὲς ἱκανοποιήσεις πολλαπλασιάζονταν ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Μέχρι τώρα ἀνέλυσα μόνο τὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*, τὸν μόνο πὸν δημοσιεύθηκε ὅσο ζοῦσε ὁ Μάρξ· οἱ δύο τόμοι πὸν ἀκολούθησαν ἦσαν χειρόγραφα τοῦ Μάρξ πὸν δημοσίευσε ὁ Ἐνγκελς.

Ἀντικείμενο τοῦ δεύτερου τόμου εἶναι ἡ κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου· ἐκεῖ ἀναλύεται ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ οικονομικοῦ συστήματος, θεωρουμένου ὡς συνόλου. Στὴν σύγχρονη μας ὀρολογία, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι μὲ ἀφετηρία τὴν μικροοικονομικὴ ἀνάλυση τῆς δομῆς τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας του, πού περιέχεται στὸν πρῶτο τόμο, ὁ Μάρξ ἐπεξεργάσθηκε στὸν δεῦτερο τόμο μίαν μακροοικονομικὴν θεωρίαν, πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν *Οἰκονομικὸ Πίνακα* τοῦ Quesnay, κι ἐπιπλέον μίαν θεωρίαν τῶν κρίσεων, στοιχεῖα τῆς ὁποίας βρισκόμε ἐδῶ κι ἐκεῖ. Προσωπικὰ δὲν πιστεύω ὅτι ὑπάρχει συνολικὴ θεωρία τῶν κρίσεων στὸν Μάρξ. Βρισκόταν σὲ ἀναζήτηση μιᾶς τέτοιας θεωρίας, δὲν τὴν ὀλοκλήρωσε ὅμως, καὶ μπορούμε, ξεκινώντας ἀπὸ τίς διάσπαρτες ἐνδείξεις πού μᾶς δίνει στὸν δεῦτερο τόμο, νὰ συγκροτήσουμε διάφορες θεωρίες καὶ νὰ τοῦ τις ἀποδώσουμε. Ἡ μόνη ἰδέα πού δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση εἶναι ὅτι, κατὰ τὸν Μάρξ, ὁ ἀναρχικὸς ἀνταγωνιστικὸς χαρακτήρας τοῦ καπιταλιστικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου δημιουργοῦν μίαν διαρκὴ δυνατότητα διάστασης μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανομῆς τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μίαν ἀναρχικὴν οἰκονομικὴν ἐμπεριέχει ἀπὸ τὴν φύση τῆς τῆς κρίσεις. Βάσει ποιοῦ σχήματος ἢ μηχανισμοῦ γίνονται οἱ κρίσεις; Γίνονται σὲ τακτικὰ ἢ σὲ ἀκανόνιστα διαστήματα; Μέσα σὲ ποιά οἰκονομικὴ συγκυρία ξεσπᾷ ἡ κρίση; Πάνω σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα στὸν Μάρξ βρισκόμε περισσότερο ἐνδείξεις παρὰ μίαν ὀλοκληρωμένην θεωρίαν.¹⁰

Στὸν τρίτο τόμο σκιαγραφεῖται μίαν θεωρίαν τοῦ γίνεσθαι τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστώτος μὲ ἀφετηρία τὴν ἀνάλυση τῆς δομῆς καὶ τῆς λειτουργίας του.

Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ τρίτου τόμου εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Μὲ βάση τὸ σχῆμα τοῦ πρῶτου τόμου τοῦ *Κεφαλαίου* σὲ μίαν δεδομένη ἐπιχείρηση ἢ σὲ ἓνα δεδομένο τομέα τῆς οἰκονομίας ὑπάρχει τόσο περισσότερη ὑπεραξία ὅσο περισσότερη ἐργασία ὑπάρχει στὸν τομέα αὐτὸ ἢ στὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ποσοστὸ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σὲ σχέση πρὸς τὸ συνολικὸ κεφάλαιο.

Ὁ Μάρξ ὀνομάζει πάγιο κεφάλαιο τὸ τμήμα τοῦ κεφαλαίου

τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἀντιστοιχεῖ εἴτε στὶς μηχανές εἴτε στὶς πρῶτες ὕλες πού ἐπενδύονται στὴν παραγωγή. Στὸ σχῆμα τοῦ πρῶτου τόμου, τὸ πάγιο κεφάλαιο μεταφέρεται στὴν ἀξία τῶν προϊόντων χωρὶς νὰ δημιουργεῖ ὑπεραξία. Ὁλόκληρη ἡ ὑπεραξία προέρχεται ἀπὸ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο ἢ τὸ κεφάλαιο πού ἀντιστοιχεῖ στὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν. Ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ σχέση μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου. Τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης εἶναι ἡ σχέση ὑπεραξίας καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Ἄν ξεκινήσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη αὐτὴν σχέση, πού χαρακτηρίζει τὴν σχηματικὴ ἀνάλυση τοῦ πρῶτου τόμου τοῦ *Κεφαλαίου*, ὀφείλομε ἀναγκαστικὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ μίαν δεδομένη ἐπιχείρηση ἢ σ' ἓνα δεδομένο κλάδο θὰ ὑπάρχει τόσο περισσότερη ὑπεραξία ὅσο περισσότερο μεταβλητὸ κεφάλαιο ὑπάρχει, καὶ τόσο λιγότερη ὑπεραξία ὅσο ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου θὰ τείνει πρὸς τὴν σμίκρυνση τῆς σχέσης μεταξὺ μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε συγκεκριμένα, θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει τόσο λιγότερη ὑπεραξία ὅσο περισσότερο ἐκμηχανισμένη εἶναι μίαν ἐπιχείρηση ἢ ἓνας κλάδος.

Εἶναι ὅμως ὀλοφάνερο ὅτι δὲν συμβαίνει κάτι τέτοιο, καὶ ὁ Μάρξ ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ φαινόμενα στὴν οἰκονομία μοιάζουν νὰ διαψεύδουν τίς θεμελιώδεις σχέσεις πού ἔθεσε στὴν σχηματικὴ του ἀνάλυση. Ὅσον καιρὸ ὁ τρίτος τόμος τοῦ *Κεφαλαίου* ἔμεινε ἀδημοσίευτος, μαρξιστὲς καὶ κριτικοὶ ἔθεταν τὸ ἐρώτημα: ἂν ἡ θεωρία τῆς ἐκμετάλλευσης εἶναι ὀρθή, γιατί τότε οἱ περισσότερο κερδοφόροι κλάδοι καὶ οἱ περισσότερο κερδοφόρες ἐπιχειρήσεις εἶναι αὐτὲς πού ἀξάνουν τὴν σχέση παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου; Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φαινόμενη ὄψη τοῦ πράγματος, τὸ κέρδος, ἔμοιαζε νὰ διαψεύδει τὴν οὐσία του, δηλαδὴ τὴν ὑπεραξία.

Ὁ Μάρξ δίνει τὴν ἐξῆς ἀπάντηση: τὸ ποσοστὸ κέρδους ὑπολογίζεται ὄχι σὲ σχέση πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο, ὅπως τὸ ποσοστὸ ἐκμετάλλευσης, ἀλλὰ σὲ σχέση πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου, σὲ σχέση δηλαδὴ πρὸς τὸ ἄθροισμα παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Γιατί τὸ ποσοστὸ κέρδους ἐκφράζεται σὲ ἀναλογία ὄχι πρὸς τὴν ὑπεραξία, ἀλλὰ πρὸς τὸ σύνολο παγίου καὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου; Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει, ἂν τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογοῦσε πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο. Καὶ πράγματι, θὰ καταλήγαμε σὲ μία ἄκρα ἀνισότητα τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ἐφόσον ἀνάλογα μὲ τοὺς κλάδους τῆς οἰκονομίας ἢ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἡ σχέση μεταβλητοῦ καὶ παγίου κεφαλαίου, εἶναι ἄκρως διαφορετικὴ. Ἄρα λοιπὸν, ἐφόσον τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει διαφορετικὰ, τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου καὶ ὄχι πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο.

Γιατί ὅμως ἡ φαινόμενη ὕψη τοῦ πράγματος, τὸ κέρδος, διαφέρει ἀπὸ τὴν πραγματικότητά τῆς οὐσίας του, δηλαδή τῆς ὑπεραξίας; Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δίνονται δύο ἀπαντήσεις, ἡ ἀπάντηση τῶν μὴ μαρξιστῶν ἢ τῶν ἀντιμαρξιστῶν καὶ ἡ ἐπίσημη ἀπάντηση τοῦ Μάρξ.

Ἡ ἀπάντηση ἑνὸς οικονομολόγου ὅπως ὁ Schumpeter εἶναι ἀπλή: ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἐσφαλμένη. Τὸ ὅτι ἡ φαινόμενη πλευρὰ τοῦ κέρδους βρίσκεται σὲ ἄμεση ἀντίθεση μὲ τὴν οὐσία τῆς ὑπεραξίας ἀποδεικνύει μόνο ὅτι ἡ θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς ὑπεραξίας δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα. Ὅταν ξεκινοῦμε μὲ μία θεωρία καὶ ἔπειτα βλέπουμε ὅτι ἡ πραγματικότητά ἀντιβαίνει σ' αὐτήν, μπορούμε βέβαια νὰ ἐπανασυμφιλιώσουμε τὴν θεωρία μὲ τὴν πραγματικότητα εἰσάγοντας ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ συμπληρωματικῶν ὑποθέσεων, ὑπάρχει ὅμως καὶ μία ἄλλη λογικότερη λύση, ἡ ὁποία συνίσταται στὸ νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι τὸ θεωρητικὸ σχῆμα εἶχε συγκροτηθεῖ ἐσφαλμένα.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ὁ καπιταλισμὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει ἂν τὸ ποσοστὸ κέρδους ἀναλογοῦσε πρὸς τὴν ὑπεραξία, ἀντὶ νὰ ἀναλογεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου. Σὲ κάθε οἰκονομία διαμορφώνεται λοιπὸν ἕνα μέσο ποσοστὸ κέρδους. Αὐτὸ τὸ μέσο ποσοστὸ κέρδους σχηματίζεται μὲ ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὶς ἐπιχειρήσεις καὶ στοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐξαναγκάζει τὸ κέρδος νὰ τείνει πρὸς ἕνα μέσο ποσοστὸ· δὲν ὑπάρχει ἀναλογία ποσοστοῦ κέρδους καὶ

ὑπεραξίας μέσα σὲ κάθε ἐπιχείρηση ἢ σὲ κάθε τομέα χωριστά, παρὰ τὸ σύνολο τῆς ὑπεραξίας ἀποτελεῖ γιὰ τὴν οἰκονομία γενικὰ ἕνα συνολικὸ μέγεθος ποῦ κατανέμεται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς σὲ ἀναλογία μὲ τὸ ὀλικὸ κεφάλαιο, πάγιο καὶ μεταβλητό, ποῦ ἐπενδύεται σὲ κάθε τομέα.

Καὶ τοῦτο συμβαίνει γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ. Ἄν μεταξύ τῶν ποσοστῶν κέρδους ὑπῆρχε μεγάλη διάσταση κατὰ τομεῖς, τὸ σύστημα δὲν θὰ λειτουργοῦσε. Ἄν σ' ἕναν τομέα ὑπῆρχε ἕνα ποσοστὸ κέρδους τοῦ 30 ἢ 40% καὶ σὲ ἕναν ἄλλον ποσοστὸ κέρδους 3% ἢ 4%, δὲν θὰ βρισκόταν κεφάλαιο γιὰ νὰ ἐπενδυθεῖ σὲ τομεῖς ὅπου τὸ ποσοστὸ κέρδους εἶναι χαμηλό. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ παράδειγμα προκύπτει ἡ μαρξικὴ ἐπιχειρηματολογία: δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι, ἄρα στὴν πράξη πρέπει νὰ διαμορφώνεται χάρη στὸν ἀνταγωνισμὸ ἕνα μέσο ποσοστὸ κέρδους ποῦ νὰ διασφαλίζει ὅτι τελικὰ ἡ συνολικὴ μάζα τῆς ὑπεραξίας κατανέμεται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους τομεῖς μὲ βάση τὴν σημάσια τοῦ ἐπενδυμένου στὸν καθένα τους κεφαλαίου.

Ἡ θεωρία αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν θεωρία τοῦ γίνεσθαι, σ' αὐτὸ ποῦ ὁ Μάρξ ὀνομάζει νόμο τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Ἡ ἀφετηρία τοῦ Μάρξ ἦταν μία διαπίστωση τὴν ὁποία ἔκαναν, ἢ νόμιζαν ὅτι ἔκαναν, ὅλοι οἱ οικονομολόγοι τοῦ καιροῦ του, ὅτι δηλαδή ὑπῆρχε μία χρόνια τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ὁ Μάρξ, ποῦ πάντα ἐπιθυμοῦσε νὰ δείξει στοὺς Ἀγγλοὺς οικονομολόγους, πόσο ἀνώτερος ἦταν ἀπὸ αὐτοὺς χάρη στὴν μέθοδό του, πίστεψε ὅτι μέσα στὸ θεωρητικὸ του σχῆμα ἀνακάλυψε τὴν ἐξήγηση τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.¹¹

Τὸ μέσο κέρδος ἀναλογεῖ πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου, πρὸς τὸ σύνολο δηλαδή τοῦ παγίου καὶ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἡ ὑπεραξία ὅμως πραγματοποιεῖται πάνω στὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο, δηλαδή πάνω στὴν ἐργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου μετασχηματίζεται στὸν βαθμὸ ποῦ ἐξελίσσεται ὁ καπιταλισμὸς καὶ ἐκμηχανίζεται ἡ παραγωγή, καὶ τὸ τμήμα, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο μέσα στὸ συνολικὸ κε-

φάλαιο, περιορίζεται. 'Ο Μάρξ συνάγει από δῶ τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ποσοστὸ κέρδους ἔχει πτωτική τάση στὸ μέτρο πού μετασχηματίζεται ἢ ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου καὶ πού περιορίζεται τὸ τμήμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέσα στὸ συνολικὸ κεφάλαιο.

'Ο νόμος τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἔδινε ξανά στὸν Μάρξ μεγάλη πνευματικὴ ἱκανοποίηση. Πίστευε, πράγματι, ὅτι εἶχε ἀποδείξει, μὲ ἐπιστημονικὰ ἱκανοποιητικὸ τρόπο, κάτι πού οἱ παρατηρητὲς εἶχαν διαπιστώσει, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐξηγοῦσαν ἢ τὸ ἐξηγοῦσαν ἄσχημα. Καὶ πίστευε ἐπίσης ὅτι ἐπανεῦρισκε γιὰ μία ἀκόμη φορά αὐτὸ πού ὁ δάσκαλός του ὁ Hegel θὰ ἠνόμαζε πανουργία τοῦ Λόγου, δηλαδή τὴν αὐτοκαταστροφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ μέσω ἐνός ἀδήριτου μηχανισμοῦ, πού λειτουργεῖ ταυτόχρονα διαμέσου τῶν ἀνθρώπων καὶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλαια τους.

Πράγματι, ἡ τροποποίηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου ἔγινε ἀναπόφευκτη ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἐργοδοτῶν νὰ περιορίσουν τὸν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. 'Ο ἀνταγωνισμὸς τῶν καπιταλιστικῶν ἐπιχειρήσεων αὐξάνει τὴν παραγωγικότητα· ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας ἐκφράζεται φυσιολογικὰ στὴν ἐκμηχάνιση τῆς παραγωγῆς, δηλαδή στὴν συρρίκνωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σὲ σχέση πρὸς τὸ πάγιο. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἀνταγωνιστικὸς μηχανισμὸς μιᾶς οἰκονομίας στηριγμένης στὸ κέρδος τείνει στὴν συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, στὴν ἐκμηχάνιση τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν συρρίκνωση τοῦ μέρους τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέσα στὸ ὅλικὸ κεφάλαιο. 'Ο ἀδήριτος αὐτὸς μηχανισμὸς προκαλεῖ ἐπίσης καὶ τὴν πτωτικὴ τάση τοῦ κέρδους καὶ καθιστᾷ ἔτσι ὅλο καὶ δυσχερέστερη τὴν λειτουργία μιᾶς οἰκονομίας, πού στὸ σύνολό της στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς ἐπιδίωξης τοῦ κέρδους.

Ξαναβρίσκουμε ἐδῶ ἀκόμη μία φορά τὸ θεμελιῶδες σχῆμα τῆς μαρξικῆς σκέψης, τὸ σχῆμα δηλαδή μιᾶς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας πού περνᾷ μέσα ἀπὸ τὴν δράση τῶν ἀνθρώπων, παραμένοντας ταυτόχρονα πάνω ἀπὸ τὴν δράση τοῦ καθενός τους, τὸ σχῆμα ἐνός ἱστορικῶν μηχανισμοῦ πού τείνει στὴν καταστροφὴ τοῦ καθεστώτος μέσω τοῦ παιγνιδιοῦ τῶν ἐσώτερων νόμων τῆς λειτουργίας του.

Τὸ κέντρο καὶ ἡ πρωτοτυπία τῆς μαρξικῆς σκέψης βρίσκονται κατὰ τὴν γνώμη μου στὴν σύζευξη μιᾶς ἀνάλυσης λειτουργικῆς μὲ μιὰν ἀνάλυση τοῦ ἀναπότρεπτου γίγνεσθαι. 'Ο καθένας, δρώντας ἔλλογα μὲ βᾶση τὸ συμφέρον του, συμβάλλει στὴν καταστροφὴ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ὅλων ἢ τουλάχιστον ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ καθεστώτος.

'Η θεωρία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἀντιστροφῆς τῶν οὐσιωδῶν προτάσεων τῶν φιλελευθέρων. Γιὰ τοὺς φιλελεύθερους ὁ καθένας, ἐργαζόμενος γιὰ τὸ δικό του συμφέρον, ἐργάζεται καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου. Γιὰ τὸν Μάρξ ὁ καθένας, ἐργαζόμενος γιὰ τὸ συμφέρον του, συμβάλλει στὴν ἀναγκαῖα λειτουργία καὶ στὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ καθεστώτος. "Ὅπως καὶ στὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, ἔτσι κι ἐδῶ ἐπιστρατεύεται ὁ μῦθος τοῦ μαθητευόμενου μάγου.

Αὐτὸ πού ἀποδείξαμε ὡς τώρα εἶναι ὅτι τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους τείνει νὰ πέφτει ἐξαιτίας τῆς τροποποίησης τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου· ὅμως ἀπὸ ποιὸ ποσοστὸ κέρδους καὶ κάτω ὁ καπιταλισμὸς δὲν μπορεῖ πιά νὰ λειτουργήσει; 'Ο Μάρξ δὲν δίνει καμία σαφῆ ἀπάντηση στὸ *Κεφάλαιο*, γιατί καμία ἔλλογη θεωρία δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιορισθεῖ τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος ποσοστὸ κέρδους.¹² Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ νόμος τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους συνεπάγεται, αὐστηρὰ μιλώντας, ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ καπιταλισμοῦ θὰ γίνεται ὅλο καὶ δυσχερέστερη στὸ βαθμὸ πού αὐξάνει ἡ ἐκμηχάνιση κι ἡ παραγωγικότητα, δὲν ἀποδεικνύει ὅμως τὴν τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἀκόμη λιγότερο τὴν στιγμή τῆς τελικῆς καταστροφῆς.

Ποιὲς εἶναι, λοιπόν, οἱ θέσεις πού ἀποδεικνύουν τὴν αὐτοκαταστροφὴ τοῦ καθεστώτος; Περιέργως, οἱ μόνες θέσεις, πού σκοπεύουν ν' ἀποδείξουν τὴν αὐτοκαταστροφὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι οἱ ἴδιες ἐκεῖνες τίς ὁποῖες βρίσκουμε στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* καὶ στὰ ἔργα πού γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Μάρξ πρὶν κάνει τίς προχωρημένες μελέτες του στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Εἶναι ἐκεῖνες πού ἀφοροῦν τὴν προλεταριοποίηση καὶ τὴν ἐξαθλίωση. Προ-

λεταριοποίηση σημαίνει ότι στο μέτρο που αναπτύσσεται το καπιταλιστικό σύστημα τα ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ καπιταλιστών και προλεταρίων φθείρονται και αποσυντίθενται, ενώ όλο και πιο πολλοί εκπρόσωποι των στρωμάτων αυτών απορροφώνται από το προλεταριάτο. Έξαθλίωση είναι η διαδικασία, μέσα στην οποία οι προλετάριοι τείνουν να φτωχαίνουν όλο και πιο πολύ στον βαθμό που αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις. "Αν υποθεθεί ότι όσο περισσότερο παράγουν οι εργατικές μάζες τόσο περισσότερο μειώνεται η αγοραστική τους δύναμη, τότε είναι πράγματι πιθανό ότι οι μάζες αυτές θα έχουν την τάση να εξεγερθούν. Σύμφωνα με την υπόθεση τούτη δηλαδή, ο μηχανισμός της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού είναι κοινωνιολογικός και περνά μέσα από την συμπεριφορά των κοινωνικών ομάδων. Έτσι πάλι, με βάση μιάν άλλη υπόθεση, τα εισοδήματα που κατανέμονται στις λαϊκές μάζες δεν επαρκούν για να απορροφήσουν την αυξανόμενη παραγωγή, και στην περίπτωση αυτή έχουμε παράλυση του καθεστώτος εξαιτίας του ότι είναι άνικανο να αποκαταστήσει την ισοότητα μεταξύ των εμπορευμάτων που παράγονται και των εμπορευμάτων που ζητούν στην αγορά οι καταναλωτές.

Δύο παραστάσεις είναι δυνατό να σχηματίσουμε πάνω στην διαλεκτική της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού: την παράσταση μιās οικονομικής διαλεκτικής, που αποτελεί μία νέα έκδοχή της αντίφασης ανάμεσα στις άπειρα αυξανόμενες παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις που παγιοποιούν όσα εισοδήματα κατανέμονται στις μάζες και την παράσταση ενός κοινωνιολογικού μηχανισμού, που εκδιπλώνεται μέσα από την όλο κι ανεπαρκέστερη ικανοποίηση των προλεταριοποιημένων εργατών και, ταυτόχρονα, μέσα από την εξέγερση τούτων των τελευταίων.

Πώς αποδεικνύεται όμως η εξαθλίωση; Γιατί να πρέπει, στο σχήμα του Μάρξ, όσα εισοδήματα κατανέμονται στους εργαζόμενους να μειώνονται, απόλυτα και σχετικά, στο μέτρο που αυξάνει η παραγωγική δύναμη;

Στην πραγματικότητα δεν είναι εύκολο να αποδειχθεί η εξαθλίωση, ακόμη και στο ίδιο το σχήμα του Μάρξ. Πράγματι, σύμφωνα με την θεωρία του, ο μισθός ισοῦται με την ποσότητα των

αναγκαίων για την ζωή του εργάτη και της οικογενείας του εμπορευμάτων. Παράλληλα, ο Μάρξ προσθέτει άμέσως ότι τα αναγκαία στην ζωή του εργάτη και της οικογενείας του δεν είναι αντικείμενο άκριβους μαθηματικού υπολογισμού αλλά το αποτέλεσμα μιās κοινωνικής αποτίμησης που μπορεί να αλλάζει από κοινωνία σε κοινωνία. "Αν δεχθούμε ως ελάχιστο όριο την κοινωνική αυτή αποτίμηση του βιοτικού επιπέδου, θα πρέπει μάλλον να συμπεράνουμε ότι το βιοτικό επίπεδο των εργατών θα ύψωθεί. Γιατί είναι πιθανό ότι κάθε κοινωνία θα θεωρεί ως ελάχιστο όριο επιπέδου ζωής εκείνο που αντιστοιχεί στις παραγωγικές της δυνατότητες. "Αλλωστε αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα: το βιοτικό επίπεδο που θεωρείται ως ελάχιστο όριο στην σημερινή Γαλλία και τις Ήνωμένες Πολιτείες είναι πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο του περασμένου αιώνα. Βέβαια η κοινωνική αυτή αποτίμηση του ελαχίστου ορίου δεν είναι απόλυτης ακρίβειας αλλά κατά προσέγγιση. "Όμως οι υπολογισμοί του ελάχιστου ορίου βιοτικού επιπέδου από μέρους των συνδικάτων είχαν πάντοτε κάποια σχέση με τις δυνατότητες της οικονομίας. "Αν λοιπόν το ύψος των μισθών ορίζεται βάσει ενός συλλογικού υπολογισμού του ελαχίστου ορίου, μάλλον θα πρέπει να υπάρχει αύξησή του.

"Αλλωστε, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μάρξ, δεν αποκλείεται ν' ανυψωθεί το βιοτικό επίπεδο των εργατών χωρίς να μεταβληθεί το ποσοστό της εκμετάλλευσης. "Αρκεί η ανάπτυξη της παραγωγικότητας να επιτρέψει την δημιουργία αξίας ίσης με τον μισθό μέσα σε πιο περιορισμένη διάρκεια αναγκαίας εργασίας. "Η παραγωγικότητα επιτρέπει την ανύψωση του πραγματικού επιπέδου ζωής των εργατών στο πλαίσιο του μαρξικού σχήματος χωρίς να μειωθεί το ποσοστό εκμετάλλευσης.

"Αν είναι δεδομένη η ύψωση της παραγωγικότητας και κατά συνέπεια ο περιορισμός της διάρκειας της αναγκαίας εργασίας, δεν μπορούμε ν' αποκλείσουμε την ανύψωση του πραγματικού βιοτικού επιπέδου ζωής, εκτός αν υποθέσουμε μία επιπλέον αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης. "Όμως ο Μάρξ μάς λέει ότι το ποσοστό εκμετάλλευσης στις διάφορες περιόδους είναι σχεδόν σταθερό.

Με άλλα λόγια, αν ακολουθήσουμε τον οικονομικό μηχανισμό, όπως τον ανέλυσε ο Μάρξ, διόλου δεν αποδεικνύεται η εξαθλίωση και θάπρεπε μάλλον να συμπεράνουμε αυτό που πράγματι συνέβη, δηλαδή την ανύψωση του πραγματικού επιπέδου ζωής των εργατών.

Από πού λοιπόν συνάγει ο Μάρξ την απόδειξη της εξαθλίωσης; Η μοναδική απόδειξη, κατά την γνώμη μου, μας δίνεται με βάση ένα κοινωνικό δημογραφικό μηχανισμό, εκείνον του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού. Αυτό που εμποδίζει τους μισθούς να ανεβούν είναι το γεγονός ότι υπάρχει μόνιμα ένα πλεόνασμα αχρησιμοποίητων εργατικών χεριών που ρίχνει το βάρος του στην αγορά εργασίας και τροποποιεί τις σχέσεις ανταλλαγής εργατών και καπιταλιστών προς ζημία των εργατών.

Στην θεωρία του Κεφαλαίου η εξαθλίωση δεν είναι ένας στενά οικονομικός μηχανισμός, είναι μία οικονομικο-κοινωνιολογική θεωρία. Το κοινωνιολογικό στοιχείο είναι η ιδέα που ο Μάρξ συμμεριζόταν με τον Ricardo αλλά που δεν τον ικανοποιούσε πλήρως, ότι δηλαδή από την στιγμή που οι μισθοί τείνουν να ύψωθούν αυξάνει η γεννητικότητα και δημιουργείται έτσι πλεόνασμα εργατικών χεριών. Ο καθαρά οικονομικός μηχανισμός — που συνιστά και την θέση του Μάρξ — είναι ότι δημιουργείται τεχνολογική ανεργία. Η διαρκής εκμηχάνιση της παραγωγής τείνει στην απελευθέρωση ενός μέρους των χρησιμοποιούμενων εργασιών. Ο εφεδρικός στρατός είναι ακριβώς η έκφραση του μηχανισμού, σύμφωνα με τον οποίο συντελείται η τεχνικο-οικονομική πρόοδος στον καπιταλισμό. Ο στρατός τούτος βαρύνει πάνω στο επίπεδο των μισθών και τους εμποδίζει να ανεβούν. Αν αυτός έλειπε, θα ήταν δυνατό να ενσωματώσουμε στο μαρξικό σχήμα το ιστορικό γεγονός της ύψωσης του εργατικού βιοτικού επιπέδου χωρίς να απορρίψουμε τα ουσιαστικά στοιχεία της θεωρίας.

Στην περίπτωση αυτή θα εξακολουθούσε να υπάρχει το ερώτημα: γιατί είναι αναγκαία η αυτοκαταστροφή του καπιταλισμού; Έχω την αίσθηση ότι, τελειώνοντας το διάβασμα του Κεφαλαίου, έχουμε ανακαλύψει τους λόγους για τους οποίους η λειτουργία του συστήματος γίνεται ολοένα και πιο δυσχερής, αν και η πρόταση

τούτη μου φαίνεται ιστορικά έσφαλμένη, δεν νομίζω όμως ότι ανακαλύπτουμε μία όριστική απόδειξη της αυτοκαταστροφής του καπιταλισμού, εκτός αν συμπεράνουμε ότι οι λαϊκές μάζες θα εξεγερθούν από αγανάκτηση για την μοίρα που τους έλαχε· αν όμως η μοίρα αυτή δεν είναι τέτοια ώστε να προκαλεί άκρα αγανάκτηση, όπως συμβαίνει, ως πούμε, στις Ένωμένες Πολιτείες, τότε το Κεφάλαιο δεν μας δίνει κίνητρα για να πιστέψουμε ότι η ιστορική καταδίκη του καθεστώτος είναι αναπότρεπτη.

Όμως και τα καθεστώτα που μας είναι γνωστά από το παρελθόν ήσαν από θεωρητική άποψη ικανά να επιβιώσουν, κι ωστόσο άφανίστηκαν. Δεν πρέπει να βγάλουμε βεβαιασμένα συμπεράσματα από το ότι ο θάνατος του καπιταλισμού δεν έχει αποδειχθεί από τον Μάρξ. Τα καθεστώτα μπορούν να πεθάνουν δίχως να έχουν καταδικασθεί σε θάνατο από τους θεωρητικούς.

3. Οι αμφιλογίες της μαρξικής φιλοσοφίας.

Το κέντρο της μαρξικής σκέψης είναι μία κοινωνιολογική και ιστορική έρμηνεία του καπιταλιστικού καθεστώτος, που είναι καταδικασμένο εξαιτίας των αντιφάσεων του να τραβήξει προς την επανάσταση και προς ένα καθεστώς μη ανταγωνιστικό.

Είναι αλήθεια ότι ο Μάρξ πίστευε πως η γενική θεωρία της κοινωνίας, την οποία συνήγαγε από την μελέτη του καπιταλισμού, μπορεί και πρέπει να χρησιμεύσει για την κατανόηση και των άλλων τύπων κοινωνίας. Έντούτοις δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κυρίως τον άπασχολεί η έρμηνεία της δομής και της πορείας του καπιταλισμού.

Γιατί η ιστορική αυτή κοινωνιολογία του καπιταλισμού έρμηνεύθηκε με τόσο διαφορετικούς τρόπους; Γιατί είναι σε τέτοιο βαθμό αμφίλογη; Οι λόγοι μου φαίνονται ότι συνοψίζονται ουσιαστικά σε τρεις, ακόμη και αν αφήσουμε στην άκρη τις συντυχιακές, ιστορικές και μεταθανάτιες αιτίες, καθώς και την μοίρα των κινήματων και των κοινωνιών που επικαλέσθηκαν τον μαρξισμό.

Η μαρξική αντίληψη της καπιταλιστικής κοινωνίας και των